घरेलु बालश्रमिकको सामाजिक, आर्थिक र शैक्षिक अवस्था

शोधकर्ता

सुमना श्रेष्ठ

परीक्षा रो.नं. : २१४०२०८

त्रि.वि.वि. दर्ता नं.: ९-२-२०६-६१-२००६

शैक्षिक वर्ष : २०६७/०६८

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय

स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या शिक्षा विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह (एम्.एड्.)

द्वितीय वर्षको जनसङ्ख्या शिक्षा (Pop.Ed.598) पाठ्यांशको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत

शोधपत्र

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या विभाग

कोसीहरैँचा, मोरङ्ग

२०७३

घोषणा पत्र

म यो घोषणा गर्दछु कि यो अध्ययन झापा जिल्ला दमक नगरपालिकामा रहेका घरेलु बालश्रमिकको सामाजिक, आर्थिक र शैक्षिक अवस्था शीर्षकमा गरिएको छ । उक्त अध्ययन ३१ जना घरेलु बालश्रमिकलाई अध्ययनको नमुनाको रुपमा लिएको छ । अनुसन्धानलाई पूरा गर्ने क्रममा अनुसन्धानका सम्पूर्ण नीतिनियमहरू को पालना गरी तयार पारिएको छ । यस अनुसन्धानमा अघिल्ला अध्ययन अनुसन्धानलाई हुबहु नसारी आफ्नो भाषाशैलीमा तयार पारिएको छ । यो अनुसन्धान तयार पार्दासम्म आज भन्दा अगाडी कहि कतै पेश नगरी आफैले तयार पारेको छु ।

सुमना श्रेष्ठ
एम. एड्. दोस्रो वर्ष

कृतज्ञता ज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय स्नातकोत्तर तह दोश्रो वर्षको जनसङ्ख्या शिक्षा कोड नं. (५९८) विषयको आंशिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने क्रममा झापा जिल्ला दमक नगरपालिकामा रहेका घरेलु बालश्रमिकको सामाजिक, आर्थिक र शैक्षिक अवस्था शीर्षक राखी यस शोधपत्र तयार पारिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा निर्देशकका रुपमा रहेर निर्देशन गर्नुहुने आदरणीय गुरु बालकृष्ण खड्का, त्यस्तै शोधपत्र सम्पन्न गर्न सहयोग गर्नुहुने गुरुहरु जनार्दन गुरागाईं, वासुदेव दाहाल, राजेन्द्र कार्की, सन्तोष गौतम र हरिबहादुर खत्रीप्रति हार्दिक धन्यवाद प्रकट गर्दछु । त्यसैगरी प्रशासनिक रुपमा सहयोग गर्नुहुने क्याम्पस प्रमुख पितकुमार श्रेष्ठ र सहायक क्याम्पस प्रमुख लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठलाई विशेष धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । मलाई यो अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने सन्दर्भ सामग्रीहरु उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याउनु हुने सुकुना बहुमुखी क्याम्पस तथा गौरादह बहुमुखी क्याम्पस पुस्तकालय परिवारप्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

यस अध्ययनलाई सहज तरिकाले सम्पन्न गर्नका लागि आवश्यक सुचनाहरु उपलब्ध गराई दिनुहुने दमक नगरपालिकाका घरेलु बालश्रमिकहरु, स्थानीयबासी लगायत प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष रुपमा सहयोग गर्नुहुने सरोकारवालालाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । यस अध्ययन पूरा गर्ने क्रममा आवश्यक कम्प्युटर टङकन गरी सहयोग गर्ने योगेन्द्र दुलाललाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुतकर्ता

सुमना श्रेष्ठ

सोधसार

यो शोधपत्र झापा जिल्लाको दमक नगरपालिकामा रहेका १६ वर्ष मुनिका घरेलु बालश्रमिकहरुको सामाजिक, आर्थिक र शैक्षिक अवस्था शिर्षक राखी तयार पारिएको हो । यसको मुख्य उद्देश्य घरेलु बालश्रमिकको सामाजिक, आर्थिक र शैक्षिक अवस्थाको पहिचान गर्नुका साथै बालश्रमिकहरुको समस्याको पहिचान गर्नु रहेको छ ।

यस अध्ययन गुणात्मक र परिमाणात्मक वा मिश्रित ढाँचामा आधारित भई वर्णनात्म्क ढाँचामा तयार पारिएको छ । यो शोधपत्रमा झापा जिल्लाको दमक नगरपालिकामा रहेको १६ वर्ष मुनीका ३१ जना घरेलु बालश्रमिकहरुलाई समावेश गरिएको छ । यसमा उद्देश्यपूर्ण नमूना छनौट विधिको प्रयोग गरि (बन्द तथा खुल्ला) अन्तरवार्ता सूचीको माध्यमबाट आवश्यक तथ्यांक संकलन गरिएको छ । अध्ययनका क्रममा प्राप्त तथ्यांकलाई स्पष्ट पार्न तालिका, वृत्तचित्र, स्तम्भचित्र आदिको प्रयोग गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

यस शोधपत्रमा घरेलु बालश्रमिकहरुलाई गरिएको अन्तरवार्ताबाट प्राप्त तथ्यांकलाई अध्ययन गर्दा ३८.७१ प्रतिशत घरेलु बालश्रमिकले भाडा माझ्ने, खाना बनाउन सघाउने गरेको पाइयो । हिन्दूधर्म मान्ने बालश्रमिकहरु ६१.२९ प्रतिशत रहेको पाइयो । आफ्नो आर्थिक स्थिति कमजोर भएर कम ज्यालामा ८ घण्टा भन्दा बढी समयसम्म काम गर्ने बालश्रमिकहरु ९.६८ प्रतिशत रहेको पाइयो । मासिक रुपमा रु.१,००० देखि रु.१५०० सम्म कमाउने बालश्रमिकको संख्या ५४.६२ प्रतिशत रहेको पाइयो । त्यस्तै शैक्षिक अवस्थालाई हेर्दा ६.४५ प्रतिशत शिक्षित रहेको पाइयो । ६१.२९ प्रतिशत बढ्ने समय नपाएको पाइयो । बालश्रमिकहरुलाई विभिन्न किसिमको विरामी हुने गरेको पाइयो । जसमा मालिकले उपचार गर्न लानेको संख्या ६५.७४ प्रतिशत रहेको पाइयो । घरेलु बालश्रमिकको आर्थिक पृष्ठभूमिलाई हेर्दा खानलाउन, साधारण पुग्नेको ३२.२६ प्रतिशत रहेको पाइयो भने खानलाउन नपुग्नेको प्रतिशत ६७.७४ प्रतिशत रहेको पाइयो । बालश्रमिकहरुमा सबैभन्दा बढी हिन्दूधर्म मान्नेको बाहुल्यता रहेको पाइयो भने सबैभन्दा कम अन्य त्यस्तै बौद्ध धर्म मान्ने २३.५८ प्रतिशत र किराँत धर्म मान्ने ६.४५ प्रतिशत रहेको पाइयो । आर्थिक स्थिति कमजोर भएर आफ्नो अध्ययनलाई निरन्तरता दिनकै लागि विभिन्न ठाउँबाट अर्काको घरमा काम गर्नको लागि आएको पाइयो भने स्थानीय क्षेत्रको बालबालिकाको बाहुल्यता अरु क्षेत्रको भन्दा बढी रहेको पाइयो । हाल काम गरिरहेको घरमा ६ महिनादेखि २ वर्ष भयो

निरन्तर काम गरिरहेको १५ जना अर्थात् ४८.३९ प्रतिशत रहेकोपाइयो भने ८ वर्षसम्म निरन्तर काम गरिरहेको संख्या ३ जना अर्थात् ९.६८ प्रतिशत रहेको पाइयो । बालश्रमिक हुनु अघि घरमै पढ्ने ३२.२६ प्रतिशत, रहेको पाइयो भने सडकमा बस्नेको प्रतिशत ६.४४ प्रतिशत रहेको पाइयो र सबैभन्दा थोरै घरमा आमाबाबुले गरेको काममा सहयोग गरी बस्नेको संख्या १ जना अर्थात् ३.२३ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

दैनिक ५ घण्टा काम गर्नेको संख्या १२ जना अर्थात् ४१.९४ प्रतिशत रहेको पाइयो भने ८ घण्टासम्म काम गर्नेको संख्या ३ जना अर्थात् ९.६८ प्रतिशत रहेको पाइयो । घरेलु बालश्रमिक ५ घण्टा काम गर्नेको संख्या १३ जना अर्थात् ४१.९४प्रतिशत रहेको पाइयो । बालश्रमिकहरु साक्षरता २९ जना अर्थात् ९३.५५ प्रतिशत र निरक्षता २ जना अर्थात् २६.४५ प्रतिशत रहेको पाइयो । त्यसैगरी घरेलु बालश्रमिकहरुको तहगत शैक्षिक अवस्थालाई बुझ्दा प्राथमिकमा ११ जना, निमाविमा १५ जना र माविमा ३ जना रहेको पाइयो । घरेलु बालश्रमिकको विद्यालयमा उपस्थिति नियमित जाने २४ जना प्राय नजाने ३ जना र विद्यालय नजाने २ जना रहेको पाइयो ।

घरेलु बालश्रमिकहरुको सामाजिक, आर्थिक स्थिति सुधार गर्न सरकारी वा गैर सरकारी संघसंस्थाहरुको पहलमा चेतनामुलक कार्यक्रम संचालन गर्न नीति निर्माण गर्नु पर्दछ । बालश्रमसँग सम्बन्धित विभिन्न संघसंस्थाहरुले गरिबी निवारणका लागि विशेष किसिमको आयमुलक कार्यक्रमका लागि नीति निर्माण गर्नुपर्दछ । घरेलु बालश्रमिकहरुको संख्यामा कमी ल्याउनका लागि स्थानीय स्तरबाटै जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने किसिमका चेतनामुलक कार्यक्रम गोष्ठि तथा सेमिनार संचालन गर्नुपर्ने देखिन्छ । घरेलु बालश्रमिकहरुको सामाजिक, आर्थिक, र शैक्षिक अवस्थाको साथै मनोवैज्ञानिक अवस्थाको अध्ययन विषयमा खोजी गर्न सकिन्छ । बालश्रमिक हुनका कारण र त्यसबाट उत्पन्न हुने परिणम तथा बालश्रमिकहरुका अन्य समग्र पक्षका बारेमा पनि अन्य अनुसन्धानकर्ताले अनुसन्धान गर्न सक्नेछन् ।

विषयसूची

पृष्ठ संख्या

घोषणा पत्र I

सिफारिस पत्र II

स्वीकृति पत्र III

कृतज्ञताज्ञापन IV

शोधसार V

विषयसूची VII

तालिका सूची X

चित्र सूची XI

परिच्छेद - एक : परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमी १

१.२ समस्याको कथन ५

१.३ अध्ययनको महत्त्व ७

१.४ अध्ययनको उद्देश्य ८

१.५ अध्ययनको परिसीमा ८

१.६ प्रयोग भएका पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्दहरू ९

परिच्छेद - दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन १०

२.२ व्यावहारीक साहित्यको पुनरावलोकन ११

२.३ साहित्यको पुनरावलोकन उपदेयता १५

२.४ अवधारणात्मक ढाँचा १६

परिच्छेद - तीन : अध्ययन विधि

३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा १८

३.२ जनसंख्या र नमूना १८

३.२.१ नमूना छनौट प्रक्रिया १८

३.३ तथ्याङ्क संकलनका श्रोतहरु १८

३.४ तथ्याङ्क संकलनका साधनहरु १९

३.५ तथ्याङ्ग विश्लेषण प्रक्रिया १९

परिच्छेद - चार : तथ्याङ्कको विश्लेषण तथा प्रस्तुतिकरण

४.१ घरेलु बालश्रमिकहरुको सामाजिक, आर्थिक र शैक्षिक अवस्था २०

४.२ उमेर र लिङ्गका आधारमा घरेलु बालश्रमिक २०

४.३ जातिगत आधारमा घरेलु वालश्रमिक २१

४.४ धर्म अनुसार घरेलु बालश्रमिक २१

४.५ घरेलु बालश्रमिक आएको स्थान २२

४.६ बालश्रमिकको रुपमा काम गर्न आइपुग्ने माध्यम २३

४.७ घरेलु बालश्रमिकको आर्थिक पृष्ठभूमी २४

४.८ घरेलु बालश्रमिक भएर काम गरेको अवधी २५

४.९ घरेलु बालश्रमिक हुनुअघि बालबालिकाले गर्ने कार्य २५

४.१० घरेलु बालश्रमिकले गर्ने कामको प्रकृति २६

४.११ घरेलु बालश्रमिकको रुपमा काम गर्नुको उद्देश्य २७

४.१२ घर मालिकबाट बालश्रमिकले पाएको सेवा सुविधा २७

४.१३ घरेलु बालश्रमिकको बसाइको अवस्था २८

४.१४ घरेलु श्रमिकले पाउने खाना २९

४.१५ बालश्रमिकको दैनिक कामको अवस्था २९

४.१६ घरेलु बालश्रमिकको मासिक ज्याला ३०

४.१७ घरेलु बालश्रमिकले पाउने पारिश्रमिक लिने व्यक्ति ३१

४.१८ घरेलु बालश्रमिकको बाबुआमा भेट्न आउने अवस्था ३२

४.१९ घरेलु बालश्रमिकको कामको सन्तुष्टिको अवस्था ३२

४.२० घरेलु बालश्रमिकको उपचारको अवस्था ३३

४.२१ घरेलु बालश्रमिकको भविष्यको इच्छा ३४

४.२२ बाल श्रमिकको शैक्षिक अवस्था ३५

४.२३ तहगत रुपमा घरेलु बालश्रमिकको शैक्षिक अवस्था ३६

४.२४ विद्यालयमा घरेलु बालश्रमिकको उपस्थिति ३७

४.२५ घरेलु बालश्रमिकको उत्तीर्ण अवस्था ३७

४.२६ घरेलु बालश्रमिकलाई बालअधिकारबारे ज्ञान ३८

४.२७ बाल अधिकार बारे थाहा पाउने माध्यम ३८

४.२८ बाल श्रमिक हुनाको कारण ३९

४.२९ बालश्रमिक भएकै कारण भोग्नु परेको विशेष समस्या ३९

४.३० घरेलु बालश्रमिकको काम गर्दाको अनुभव ४०

४.३१ प्राप्ति ४१

परिच्छेद - पाँच : निष्कर्ष र सुझाव

५.१ निष्कर्ष ४५

५.२ सुझाव ४६

५.२.१ नीतिगत तहका लागि उद्देश्य ४६

५.२.१ अभ्यास तहका लागि सुझाव ४६

५.२.३ अनुसन्धान तहका लागि सुझाव ४६

सन्दर्भ सामग्री

प्रश्नावली

तालिकासूची

क.सं.	पृष्ठ संख्या
शिर्षक	
तालिका नं. १ : उमेर र लिङ्गका आधारमा घरेलु बालश्रमिक	२०
तालिका नं. २ : जातिगत आधारमा घरेलु बालश्रमिक	२१
तालिका नं. ३ : धर्म अनुसार घरेलु बालश्रमिक	२२
तालिका नं. ४ : घरेलु बालश्रमिक आएको स्थान	२३
तालिका नं. ५ : बालश्रमिकको रुपमा काम गर्न आइपुग्ने माध्यम	२४
तालिका नं. ६ : घरेलु बालश्रमिकको आर्थिक अवस्था	२४
तालिका नं. ७ : घरेलु बालश्रमिक भएर काम गरेको अवधि	२५
तालिका नं. ८ : घरेलु बालश्रमिक हुनुअघि बालबालिकाले गर्नु कार्य	२६
तालिका नं. ९ : घरेलु बालश्रमिकले गर्ने कामको प्रकृति	२६
तालिका नं. १० घरेलु बालश्रमिकको रुपमा काम गर्नुको उद्देश्य	२७
तालिका नं. ११ : घर मालिकबाट बालश्रमिकले पाएको सेवा सुविधा	२८
तालिका नं. १२ : घरेलु श्रमिकले पाउने खाना	२९
तालिका नं. १३ : घरेलु बालश्रमिकको मासिक ज्याला	३१
तालिका नं. १४ : घरेलु बालश्रमिकले पाउने पारिश्रमिक लिने व्यक्ति	३१
तालिका नं. १५ : घरेलु बालश्रमिकको बाबुआमा भेट्न आउने अवस्था	३२
तालिका नं. १६ घरेलु बालश्रमिकको उपचारको अवस्था	३४
तालिका नं. १७ : बाल श्रमिकको शैक्षिक अवस्था	३६
तालिका नं. १८ तहगत रुपमा घरेलु बालश्रमिको शैक्षिक अवस्था	३६
तालिका नं. १९ विद्यालयमा घरेलु बालश्रमिकको उपस्थिति	३७
तालिका नं. २० : घरेलु बालश्रमिकलाई बालअधिकारबारे ज्ञान	३८
तालिका नं. २१ : बाल अधिकार बारे थाहा पाउने माध्यम	३८
तालिका नं. २२ : बालश्रमिक हुनाको कारण	३९
तालिका नं. २३ : बालश्रमिक भएकै कारण भोग्नु परेको विशेष समस्या	४०
तालिका नं २४ : घरेलु बालश्रमिकको काम गर्दाको अनुभव	४०

चित्रसूची

क.सं. शिर्षक	पृष्ठ संख्या
चित्र नं. १ : घरेलु बालश्रमिकको बसाइको अवस्था	२८
चित्र नं. २ : बालश्रमिकको दैनिक कामको अवस्था	३०
चित्र नं. ३ घरेलु बालश्रमिकको कामको सन्तुष्टि अवस्था	३३
चित्र नं. ४ : घरेलु बालश्रमिकको भविष्यको इच्छा	३५